AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YANACAQ-ENERJİ KOMPLEKSİ SAHƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5312.01 - "Sahə iqtisadiyyatı"

Elm sahələri: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Sona Rauf qızı Muradova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Mehralı Məmməd oğlu Fərzəliyev

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru
Müslümat Allahverdi qızı Allahverdiyeva

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ələsgər Mehdi oğlu Əliyev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təranə Mütəllim qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin ED 2.46 Birgə Dissertasiya Şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:
AMEA-nın həqiqi üzvü
İqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi
İslam Hacı oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Yanacaq-enerji kompleksi müəssisələrinin davamlı fəaliyyəti və inkişafı istehsal potensialının vaxtında yenilənməsi və ya modernləşdirilməsinin aktivləşdirilməsi mexanizmlərindən çox asılıdır. Səmərəli investisiya siyasətinin formalaşdırılması belə bir iqtisadi vəzifəni yerinə yetirmək üçün "maliyyə aləti" rolunu oynaya bilər. Yanacaq-enerji kompleksinin əhəmiyyəti, ilk növbədə, əhalinin yanacaq və elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi məqsədilə müəssisələrin həyat dövrünün əsasını yanacaq-enerji ehtiyatlarının təşkil etməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan yanacaq-enerji kompleksinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafından bilavasitə asılı olan inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sahə sənaye komplekslərində investisiya siyasətinin səmərəli təşkili müəyyən mənada sənayedə baş verən investisiya proseslərinin katalizatoru kimi çıxış edir, iqtisadi artım templərinin saxlanmasına kömək edir, əmək, maliyyə, maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkan verir, bir sıra sosial problemləri həll edir. Bir vaxtlar yanacaq-enerji kompleksinin bazar münasibətlərinə keçidi bunların arasında müxtəlif mülkiyyət və idarəetmə formalarının formalaşmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi, əhəmiyyətli bir faiz konsolidasiya edilmiş korporativ strukturların, xüsusən də şaquli inteqrasiya olunmuş strukturların payına düşürdü, hansı ki bunlar müəssisələrin investisiya siyasətinin formalaşmasında yeni iqtisadi tələblər irəli sürən mineral ehtiyatların istehsalı, daşınması, emalı, saxlanması və istehsal olunan məhsulların satışı üzrə ixtisaslaşmışlar.

Azərbaycan Respublikası bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində Qarabağa xarici investisiya qoyuluşunda maraqlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qarabağda bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafının böyük perspektivlərini açıqladı və bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsində maraqlı olduğunu bildirdi. *"...Müharibədən əvvəl biz bərpa olunan enerji mənbələri sahəsinə artıq iki investor cəlb etmişdik. Bu baxımdan azad edilmiş torpaqların böyük potensialı var. Kəlbəcər və Laçında külək enerjisi, Zəngilanda isə günəş enerjisi potensialı böyükdür. Artıq bu*

məsələlərlə bağlı xarici tərəfdaşlarla işləmək üçün müvafiq strukturlara göstərişlər verilib. Biz Qarabağı "yaşıl enerji zonası" elan etmişik və investorlardan təkliflər gözləyirik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti əlavə edib ki, Qarabağın bərpası üçün ayrılan dövlət investisiyalarının həcmi birinci mərhələ üçün kifayətdir. *"...Birinci mərhələdə 2,2 milyard manat (2021-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş 1,3 milyard ABŞ dolları) məqbuldur. Üstəlik, Qarabağın bərpası ilə bağlı mənə təklif olunan investisiya proqramına baxdım və təəccübləndim ki, bu il həyata keçirilən layihələrin məbləği 1 milyard manata yaxındır. Bunlar əsasən infrastruktur, yollar, hava limanları ilə bağlı layihələrdir. Hələ tikintiyə vəsait ayırmırıq, şəhər planlarını gözləyirik..."*[1]

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, bütövlükdə sənayenin və ayrı-ayrılıqda sənayenin struktur bölmələrinin ümumi iqtisadi effekti və sabit inkişafı investisiya resurslarının müəssisələr arasında necə bölüşdürülməsindən asılıdır. Eyni zamanda, yanacaq-enerji kompleksində bu və ya digər investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış mühəndis və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün bu layihələrin iqtisadi qiymətləndirilməsinin dəqiq mexanizmi zəruridir.

Milli iqtisad elmində aparılan elmi, praktiki və tətbiqi tədqiqatların nəticələri investisiya layihələri sahəsində bir çox problemlərin həllinə mühüm töhfədir. Bu məsələyə həsr olunmuş elmi əsərlərdə və praktiki işləmələrdə onun formalaşmasına müxtəlif nəzəri yanaşmalar araşdırılır, strukturun və qiymətləndirmənin metodoloji məsələləri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən işıqlandırılır, iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində formalaşmanın iqtisadi modelləri təklif olunur. Belə bir şərhdə qarşıya qoyulan elmi problem haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığı və seçimi üçün əsasdır.

İnvestisiya proseslərinin inkişafı nəzəriyyəsi və metodologiyasına, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə mühüm elmi töhfə Q.D.Antonov, E.Ya.Litau, Samuel A. Van Vactor kimi alimlər vermişdir.

[1] https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/p-403-407.pdf

İnvestisiyaların layihələndirilməsi, kapital qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində investisiya fəaliyyətinin maliyyə təminatı mövzusuna İ.V.Qontarev, A.Q.İvasenko, L.N.Nexoroşeva, D.V.Osipova kimi alimlərin tədqiqatlarında rast gəlinir. Ümumiyyətlə investisiya tədqiqatlarının sənaye xüsusiyyətləri, xüsusən də yanacaq-enerji kompleksində investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi milli iqtisad elmində geniş şəkildə öyrənilmişdir. Xüsusilə, A.X.Mirzəcanzadə, Z.Ə.Səmədzadə, T.N.Əliyev, Q.A.Səfərov, E.M.Hacızadə, A.S.İsayev, Q.S.Süleymanov, M.M.Fərzəliyev, A.X.Tağıyev, A.G.Hüseynov kimi alimlərin elmi əsərlərində bu problemlə bağlı araşdırmalara rast gəlinir. Yuxarıda göstərilən alim və mütəxəssislərin tədqiqat nəticələrinin elmi-tətbiqi əhəmiyyəti ilə yanaşı, yanacaq-enerji kompleksinin sənaye miqyası investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vəzifələrinin nəzəri işlənməsi səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir, investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi sahəsində metodoloji müddəalar tələb olunur.

Qeyd olunan və bu dissertasiyanın mövzusu ilə bilavasitə bağlı olan ədəbiyyatların nəzərdən keçirilən icmalları dissertasiya mövzusunun aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti SOCAR-ın timsalında Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının yanacaq-enerji kompleksində müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətidir. Tədqiqatın predmeti yanacaq-enerji kompleksində investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi mexanizminin rasionallaşdırılmasının nəzəri və praktiki şərtləri və elmi müddəalarıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yanacaq-enerji kompleksində investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və işlənib hazırlanması üçün nəzəri, elmi və praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı problemlərin həlli üçün tədqiqat aparılmışdır:

- investisiyaların və investisiya layihələrinin iqtisadi mahiyyətinin öyrənilməsi;
- iqtisadiyyatın sənaye sektorunda investisiya layihələrinin idarə

edilməsi üzrə metodoloji tədqiqatların elmi-nəzəri təhlili;

- yanacaq-enerji kompleksi müəssisələrində investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin elmi ümumiləşdirilməsi;
- SOCAR-ın timsalında Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin sahələrində investisiya fəaliyyətinin iqtisadi təhlili;
- respublika iqtisadiyyatının yanacaq-enerji sektorunda investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi;
- enerji bazarında yanacaq-enerji kompleksinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətlərinin təhlili;
- Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinə investisiyaların iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanın yanacaq-enerji sənayesində investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə elmi tövsiyələrin işlənib hazırlanması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının yanacaq-enerji sektorunda investisiya fəaliyyətinin inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesi empirik və evristik iqtisadi tədqiqatın ümumi və spesifik metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilmişdir ki, bunlara induktiv, deduktiv, hipotetik üsullar, nəzəri müqayisə və dialektik təhlil metodları, konkret və ümumi iqtisadi təhlil, struktur və funksional təhlil daxildir. Tədqiqat işində həmçinin iqtisadi və riyazi metodlardan, o cümlədən korrelyasiya və reqressiya təhlili metodundan geniş istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar bunlardır:

- tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlindi ki, yanacaq-enerji sektorunda investisiya siyasəti mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsinə və yeni müəssisələrin yaradılmasına investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş bir sıra strategiyaları, layihələri və qərarların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosedurlarını özündə əks etdirir. O, həmçinin effektiv texnologiya və avadanlıqların işlənib hazırlanmasını, eləcə də uzunmüddətli inkişafa yönəlmiş qabaqcıl təşkilati və istehsal strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur;

- yanacaq-enerji müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün əsas tələb digər təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə, iqtisadi artım məqsədlərinə çatmağa istiqamətlənmə, qəbul edilən qərarların keyfiyyətinə zəmanət vermək

bacarığı və səmərəli iqtisadi sistemlərin yaradılması yolu ilə əldə edilən davamlılıqdır;

- davamlı inkişaf yanacaq-enerji sektorunda şirkətlərin uğurlu fəaliyyəti üçün əsas tələbdir. Bu, digər təşkilatlarla əməkdaşlıq, iqtisadi artım məqsədlərinə nail olunmasına xüsusi diqqət yetirilməsi, keyfiyyətli qərarların qəbulunu təmin etmək bacarığı və səmərəli iqtisadi sistemlərin yaradılması yolu ilə əldə edilir;

- elmi və praktiki cəhətdən sübut edilmişdir ki, kənardan maliyyələşməni cəlb etmək üçün sənaye müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat, təşkilati və investisiya fəaliyyəti haqqında məlumatların sistemləşdirilməsi zəruridir. Bu, xüsusilə vacibdir, çünki bu sektorda investisiya layihələri əhəmiyyətli kapital tələb edir;

- məlum olub ki, Azərbaycanda SOCAR-ın əmtəəlik ixracının 1% artması ölkədə ÜDM-in 0,43% artmasına səbəb olur. Xam neft və qaz hasilatına investisiyanın 1% artması ölkənin ÜDM-nin 0,086% artmasına səbəb olur;

- sənaye sahələrində investisiya siyasətinin inkişafına bilavasitə təsir edən elementlər maliyyə, iqtisadi, sosial, istehsal və texnoloji aspektlərə görə sistemli şəkildə təsnif edilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakılar daxildir:

- tədqiqat zamanı yanacaq-enerji kompleksində sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə "investisiya siyasəti" yeni prizmadan baxılmış və genişləndirilmişdir. Bu genişləndirmə investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsini və investisiya proseslərinin idarə edilməsini təkmilləşdirmək üçün struktur elementlərin, funksiyaların və prinsiplərin daxil edilməsini əhatə edirdi;

- yanacaq-enerji müəssisələrinin strateji inkişaf məqsədləri strukturunun sistemyaradan bazası əsasında investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşma işlənib hazırlanmışdır;

- tədqiqat prosesində yanacaq-enerji kompleksində investisiya prosesinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, yanacaq-enerji kompleksinin fəaliyyəti ilə bağlı investisiya siyasətinin mahiyyəti, konsepsiyası və səmərəliliyinin əlaqəsi aydınlaşdırılmışdır;

- bazar münasibətlərinə uyğunlaşma dövründə yanacaq-enerji kompleksinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas yolları və Azərbaycan iqtisadiyyatının yanacaq-enerji sektorunda investisiya

fəaliyyətinin inkişafının strateji istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- investisiya siyasətinin səmərəliliyinə amillərin təsiri modelləşdirilmiş və yanacaq-enerji kompleksi obyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodu təklif edilmişdir;

- yanacaq-enerji müəssisələri üçün publik hesabat sisteminin prototipi yaradılmışdır. Bu sistem müəssisələrin investorlar üçün cəlbediciliyinə təsir edən amillərin təsvirini, şirkətin investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün gördüyü tədbirləri, fəaliyyətinin faktiki nəticələrinə əsaslanan əsas maliyyə-iqtisadi göstəriciləri, habelə riskləri minimuma endirmək və davamlılığı təmin etmək üçün tədbirləri əhatə edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi sahəsində əvvəllər aparılmış tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən, bunun əsasında yanacaq-enerji kompleksi ilə bağlı nəzəri və praktiki şərtlərin işlənib hazırlanmasından və investisiyaların səmərəli bölgüsündən ibarətdir. Bundan əlavə, dissertasiya materialları Sahə iqtisadiyyatı, Maliyyə, Biznesin idarə edilməsi və Ekonometriya kimi fənlərin tədrisində və mühazirələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqat işinin elmi nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti təbii ehtiyatların və mineral-xammal bazasının dəyərinin daha düzgün qiymətləndirilməsi, risklərdən səmərəli müdafiə sistemlərinin yaradılması və yanacaq-enerji kompleksinin əsas obyektləri arasında investisiyaların bölüşdürülməsi meyarlarının düzgün seçilməsi yolu ilə ayrı-ayrı müəssisələrin yanacaq-enerji kompleksinin investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi mexanizmini və onun fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə yanacaq-enerji kompleksinin müəssisələri səviyyəsində bu nəticələrin tətbiqi imkanları ilə müəyyən edilir.

Alınan nəzəri və praktiki nəticələr yanacaq-enerji kompleksi müəssisələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və investisiyaların səmərəli bölüşdürülməsi üçün bilavasitə istifadə oluna bilər və bu sahənin rəhbər və mütəxəssisləri üçün faydalı ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları, nəticə və təklifləri Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu jurnallar

və konfrans materiallarında dərc olunmuş 8 məqalədə (2-i xaricdə olmaqla) və 5 tezisdə (2-i xaricdə olmaqla) öz əksini tapmışdır. Konfrans materialları sırasında "Synthesis of optimum linear control systems by excitation of synchronous machines" (North Cyprus, 2011), "Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində investisiya siyasətinin inkişafında xarici investisiyaların rolu" (Bakı, 2013), "Sənayedə biznes fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi" (Sumqayıt, 2022), "Анализ направлений повышения конкурентоспобности ТЭК-а на рынке энергетических ресурсов" (Bakı, 2023), "Инновационные стратегии экономической оценки инвестиционных проектов в ТЭК" (Москва, 2024) adlı tezisləri göstərmək olar.

Tədqiqat zamanı müəllifin həmçinin "Sənaye siyasəti və sənaye sahələrinin inkişaf problemləri" (Bakı, 2012), "К вопросу эффективности использования эксплуатационного фонда скважин нефтегазодобывающих предприятий" (Bakı, 2012), "Экономическая сущность инвестиций и инвестиционных проектов в условиях рыночной экономики" (Bakı, 2013), "İnvestisiya resurslarından səmərəli istifadə mexanizmləri və onun tənzimlənməsi" (Bakı, 2014), "İnvestisiya layihə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və onların risk faktoru ilə əlaqəsi" (Bakı, 2014), "İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi metodları" (Bakı, 2015), "Реализация инвестиционного климата и использование инвестиций в Азербайджанской Республике" (Москва, 2023), "Technology of production and primary processing of milk in farm conditions" (Ukraine, 2023) adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, səkkiz yarımfəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ümumi həcmi 242989 işarədir. Giriş (13489); I fəsil (79089); II fəsil (54263); III fəsil (43680); nəticə (18322); istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (13552), əlavələr, cədvəllər, diaqramlar, sxemlər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı nəzərə alınmadan dissertasiyanın həcmi 208843 işarə təşkil edir.

DİSSERTASİYANIN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, tədqiqat metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları, elmi yeniliyi və işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks etdirilir.

Dissertasiyanın **"İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları"** adlanan birinci fəslində əvvəlcə tədqiqatın problemlərinə birbaşa aid olan iqtisadiyyatın keyfiyyət transformasiyası şəraitində investisiyaların və investisiya layihələrinin iqtisadi mahiyyəti, sənayedə investisiya layihələrinin idarə edilməsinə metodoloji yanaşmalar, yanacaq-enerji kompleksində investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Yanacaq-enerji kompleksi dedikdə, müəssisələri cəmiyyəti və iqtisadiyyatı yanacaq və müxtəlif növ enerji ilə təmin etmək üçün ehtiyatların kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə ixtisaslaşan sənaye sahələrinin məcmusu başa düşülür. Yanacaq-enerji kompleksinin inkişaf səviyyəsi və səmərəliliyi məsələsi cəmiyyətin bir çox sahələri üçün vacibdir, çünki bütövlükdə ictimai istehsalın göstəriciləri bu kompleksin inkişaf dinamikasından asılıdır, xüsusən də ona təsir göstərir.

Yanacaq-enerji kompleksinin əsas funksional və təsərrüfat fəaliyyətini ərazi formalaşdırma adlandırmaq olar, çünki enerji mənbələrinin yaxınlığında güclü infrastruktur inkişaf etdirilir. Şəhər yaradan müəssisələr tikilir, buna görə də bir sıra digər problemlər də həll olunur: yeni iş yerlərinin sayı artır, yaxınlıqdakı şəhərlər, qəsəbələr, qəsəbələr və kəndlər inkişaf edir.

Dissertasiyada daha sonra "investisiya" və "investisiya fəaliyyəti" kimi mühüm anlayışlarla bağlı elmi rəy və yanaşmaların ümumi müqayisəsi verilmişdir. Praktik nöqteyi-nəzərdən deyə bilərik ki, investisiyaların iqtisadi mahiyyətinin qəti şəkildə dərk və müəyyən edilməsində hələ də istər əcnəbi alim və mütəxəssislər, istərsə də soydaşlarımız arasında mütləq konsensus olmadığına görə də elmi populyar şərh verilir.

Dissertasiya dövlətin iqtisadi strukturuna təsir edən amilləri və investisiya modellərini təhlil edən və qruplaşdıran ilk araşdırma kimi qiymətləndirilə bilər. Tədqiqat mövzusu ilə bağlı klassik və müasir

iqtisadi nəzəriyə nümayəndələrinin elmi mövqelərinin təhlilinin nəticələrinə ümumi baxış verilmişdir.

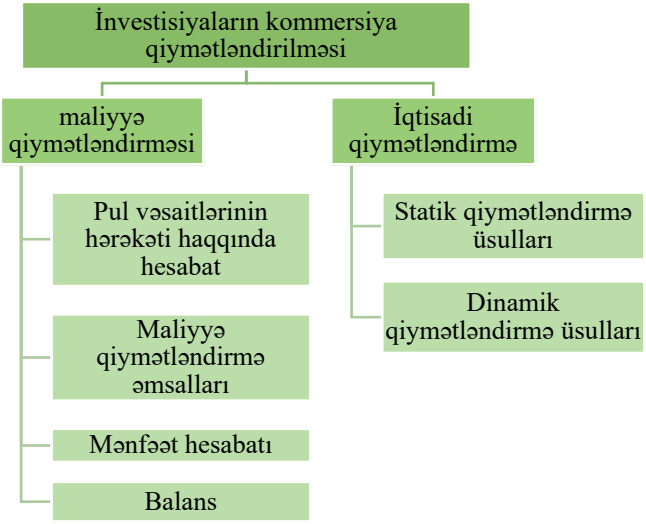
Güman etmək olar ki, geniş mənada investisiya siyasətinin məqsədi istehsal fəaliyyətini saxlamaq və genişləndirmək üçün ən səmərəli investisiya layihələrinin seçilməsi və həyata keçirilməsi nəticəsində uzunmüddətli perspektivdə mənfəətin artırılmasıdır. Dar çərçivədə, mikroiqtisadiyyat səviyyəsində investisiya məqsədlərinin aşağıdakı siyahısı müəyyən edilir:

- istehsal həcminin artması;
- sənaye istehsalının əsas fondlarının mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş hissələrinin ləğvi və dəyişdirilməsi;
- istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- sənaye məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və maya dəyərinin aşağı salınması;
- sənaye məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi və s.[2]

Müəllifin fikrincə, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi böyük elmi və praktiki maraq kəsb etməklə yanaşı, sənaye müəssisəsinin fəaliyyətində də mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyü və obyektivliyi müəssisənin inkişaf sürətinə, qoyulmuş resursların qaytarılma müddətinə, habelə bütövlükdə xalq təsərrüfatının inkişafında müxtəlif problemlərin həllinə təsir göstərir. Bu qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, digər məsələlərlə yanaşı, dövlət səviyyəsində investisiya siyasətini həyata keçirən müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş fərdi investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodiki tövsiyələrin işlənib hazırlanması ilə vurğulanır. İnvestisiyaların hərtərəfli qiymətləndirilməsi metodologiyası müəllif tərəfindən sxem 1-də təqdim olunur.

Müəllifin fikrincə, yanacaq-enerji kompleksinin funksional fəaliyyəti əvvəlki onilliklərin külli miqdarda investisiyaları hesabına təmin edilmiş istehsal potensialının zəruri yenilənməsi və

[2] Быкова, О.А. Управление проектами в российских компаниях: состояние и статистический анализ взаимосвязи характеристик // – Москва: Российский журнал управления проектами, – 2015. №1, – с. 3-13.

Sxem 1. İnvestisiyaların kompleks qiymətləndirilməsi metodologiyası
Mənbə. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

genişləndirilməsi rejimində getməlidir. Eyni zamanda, yanacaq-enerji kompleksinin bütün sahələrinin sadalanan texniki göstəriciləri və istehsal potensialı, yanacaq-enerji kompleksinin sahələrində normal təkrar istehsal prosesinin təmin edilməsi üçün investisiya resurslarından səmərəli istifadə probleminin həlli, tələb olunan həcmin təmin edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması; yanacaq-enerji kompleksinin daxilində və xaricində iqtisadi artım yaradan investisiyaların gərgin səviyyəyə çatmaması üçün əsas istehsal fondlarının yaş strukturunun, aşınma dərəcəsinin və texniki vəziyyətinin dəyişdirilməsi təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır. Oxşar elmi və praktiki arqumentlərə əsaslanaraq, yanacaq-enerji kompleksinin milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə uğurlu fəaliyyəti davamlı və uzunmüddətli rifah üçün zəmin yaradır, bu kompleksi daimi və əsas büdcə vəsaiti mənbəyinə çevirir.

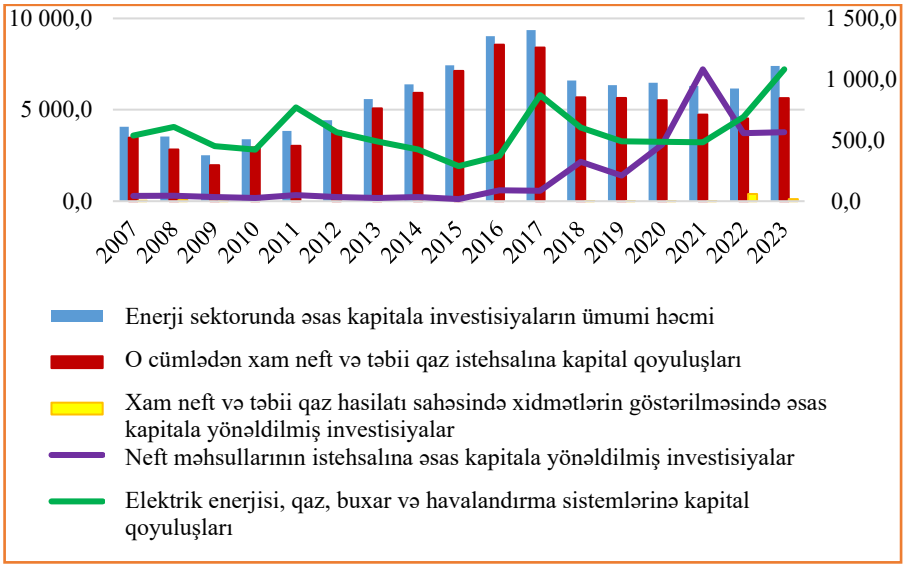
Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki aspektlərində bu problem investisiyaların daha da cəlb edilməsi və yanacaq-enerji kompleksinin öz maliyyə resurslarından baxılan istiqamətdə istifadə etməklə həll edilə bilər. Maliyyə həcmi baxımından investisiya resurslarının əsas

mənbəyi sahibkarlıq subyektlərinin öz vəsaitləri olaraq qalacaq. Öz təkrar investisiya fondlarının payı yanacaq-enerji kompleksinin əsas kapitalına qoyulan ümumi investisiyanın təxminən 85%-ni təşkil edir.[3] Nəzəri nöqteyi-nəzərdən investisiyaların maliyyə strukturunda şəxsi vəsaitlərin kifayət qədər yüksək olması yanacaq-enerji müəssisələrinin investisiya proqramlarının məcburi şəkildə cari istehsal problemlərinin həllinə yönəldilməsini, ümumi həcmdə isə xarici borc vəsaitlərinin aşağı faizinin olmasını göstərir. İnvestisiyaların həcmi, hətta ənənəvi və universal olaraq yüksək investisiya tələb edən yanacaq-enerji kompleksi sahələrində belə investisiya mühitinin cəlbedici olmadığını göstərir. Enerji şirkətlərinin rəhbərliyi maya dəyərinə düşən ehtiyatların maksimum artımını saxlamaqda maraqlı olmalıdır. Odur ki, yer təkindən istifadə sahəsində mövcud qanunvericilik bazası, ilk növbədə, yer təkindən istifadəçinin öz vəsaiti hesabına geoloji-kəşfiyyat işlərinin səmərəli aparılması üçün stimulların yaradılması istiqamətində inkişaf etdirilməlidir. İkincisi, resurs potensialının artırılmasının məqsədli çərçivəsi çərçivəsində istifadənin maksimuma çatdırılması istiqamətində "mineral-resurs bazasının təkrar istehsalına töhfələr"dən istifadə norma və qaydaları hazırlanmalıdır. Təbii inhisar subyektlərinin yanacaq-enerji sektorunda investisiya fəaliyyətinin istiqamətləri və səmərəliliyi üzərində dövlət tənzimlənməsinin nəzarət funksiyası həmin inhisarçıların məhsul və xidmətlərinin qiymətlərinin dövlət tərəfindən formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Dissertasiyanın **"Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksi sektorlarında investisiya fəaliyyətinin cari vəziyyətinin təhlili"** adlanan ikinci fəslində iqtisadi statistik hesabatlardan istifadə etməklə, tədqiqatın predmeti və obyekti ilə bağlı qiymətləndirmə aparılmışdır. Bu fəsildə SOCAR-ın timsalında Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksi sektorlarında investisiya fəaliyyəti, respublikanın yanacaq-enerji kompleksi sektorlarında investisiya layihələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi, habelə rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi təhlil edilir. Müəllif respublikanın yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı və fəaliyyətinin tarixi xronologiyasını təqdim

[3] https://www.stat.gov.az

edir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası neft və təbii qazın sənaye istehsalı üzrə zəngin tarixə malik dövlətdir. 1990-cı illərdən başlayaraq neft və təbii qazın kommersiya istehsalı həm əvvəllər işlənilmiş, həm də yeni kəşf edilmiş neft və təbii qaz yataqlarında həyata keçirilmişdir ki, bu da neft-qaz sektorunun əsas iqtisadi sənaye kimi gələcək rolu ilə bağlı proqnozları gücləndirir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisi istehsalının 90%-dən çoxu təbii qazın istifadəsi hesabına (14 istehsalat vahidində) istehsal olunur. Maraqlıdır ki, 2022-ci ildə xam neft və təbii qazın sənaye istehsalına 2017-ci illə müqayisədə 2 dəfədən az sərmayə qoyulub. Bu iqtisadi hadisə, bir tərəfdən, sözügedən sənayenin əsas kapitalının onsuz da kifayət qədər yüksək, mütərəqqi səviyyəsi ilə izah edilir. Digər tərəfdən, investisiya qoyuluşunda sənayedaxili prioritetlər və beləliklə xidmət sektoruna investisiyaların həcmi xam neft və təbii qaz hasilatında və neft məhsullarının istehsalında dəfələrlə artmışdır. Qrafik 1-də 2007-2023-cü illərdə Azərbaycanın enerji sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi göstərilir.

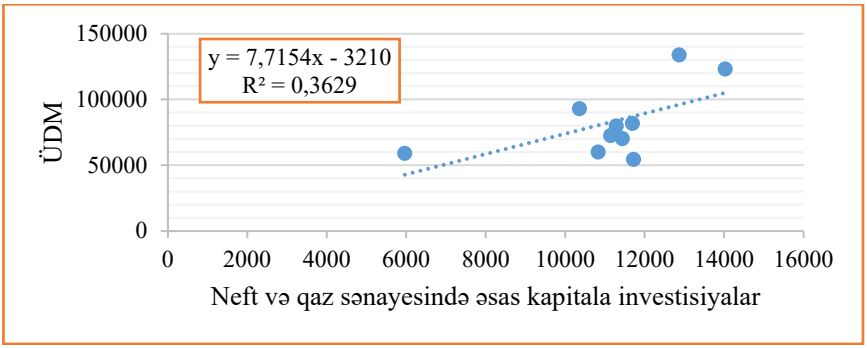

Qrafik 1. 2007-2023-cü illərdə Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilmiş investisiyaların həcmi, milyon manatla

Mənbə. Müəllif tərəfindən https://www.stat.gov.az saytından alınan məlumatlar əsasında MS Excel proqramında tərtib edilmişdir

Qrafik 1-dən göründüyü kimi, 2007-2023-cü illərdə Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinə kapital qoyuluşları əsasən 2009-2017-ci illərdə artım dinamikası ilə inkişaf etmiş və 2017-ci ildə 9354,4 milyon manat təşkil etmişdir. Lakin sonrakı illərdə əsas kapitala investisiyanın xüsusi çəkisi qeyri-sabit dinamika nümayiş etdirib. 2018-ci ildə həcmi 6598 milyon manata, 2019-cu ildə 6339 milyon manata, 2020-ci ildə 6474,2 milyon manata, 2021-ci ildə daha 6296,3 milyon manata və nəhayət, 2022-ci ildə isə 6384,7 mln. manat təşkil edib.

2018-2023-cü illərdə Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2017-ci illə müqayisədə azalaraq 2023-cü ildə 7389,7 milyon manat təşkil edib ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 1,3 dəfə azalma deməkdir. Maraqlıdır ki, 2022-ci ildə xam neft və təbii qazın sənaye istehsalına 2017-ci illə müqayisədə 2 dəfədən az sərmayə qoyulub. Bu vəziyyət bir tərəfdən, sözügedən sənayenin əsas kapitalının onsuz da kifayət qədər yüksək, mütərəqqi səviyyəsi ilə izah edilir, digər tərəfdən, investisiya qoyuluşunda sənayedaxili prioritetlər, beləliklə, xidmət sektoruna investisiyaların həcmi xam neft və təbii qaz hasilatında və neft məhsullarının istehsalında dəfələrlə artmışdır. Enerji sektorunun qeyd olunan sahələrinin inkişafı milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımına təsir göstərir. Neft-qaz sektoruna qoyulan investisiyalarla ÜDM arasında korrelyasiya-reqressiya əlaqəsi qursaq, aşağıdakı nəticələri əldə edərik (qrafik 2).

Qrafik 2. Azərbaycanın neft-qaz sektoruna kapital qoyuluşları ilə ÜDM arasında korrelyasiya-reqressiya əlaqəsi

Mənbə. Müəllif tərəfindən https://www.stat.gov.az saytından alınan məlumatlar əsasında MS Excel proqramında tərtib edilmişdir

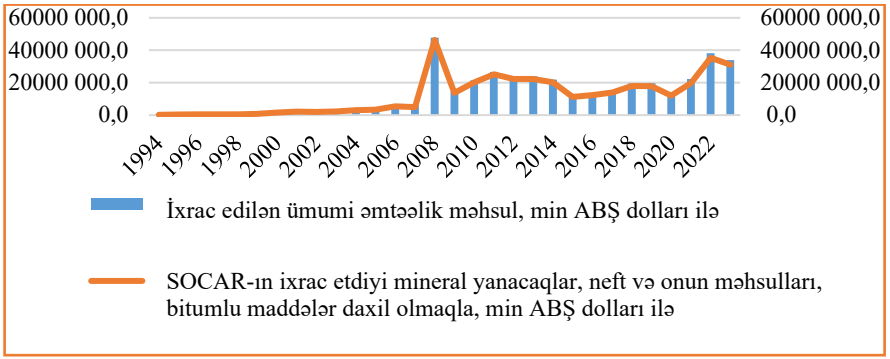
Qrafikə əsasən, neft-qaz sektoruna investisiya ilə ÜDM arasında korrelyasiya mövcuddur, y = 7.7154x – 3210.0.602412 xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə edilir $r = \sqrt{0{,}3629}$ =). Göründüyü kimi, Chaddock şkalasına əsasən bu göstəricilər arasında nəzərəçarpacaq korrelyasiya var və onun orta dəyərini üstələyir.

Elastiklik əmsalını hesablasaq, aşağıdakı nəticəni alırıq.

$$E = \alpha * \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 7{,}7154 * \frac{953{,}979}{9075{,}16} = 1{,}0388$$

Bu onu göstərir ki, Azərbaycanın neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyaların 1% artması ÜDM-in 1,04% artmasına səbəb olur.

Araşdırmalar göstərir ki, neft-qaz sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcminin artması SOCAR-ın iş və xidmətlərdən əldə etdiyi gəlirlərin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, həmçinin ixrac məhsullarının əmtəə strukturunu gücləndirmişdir. Bunu qrafik 3-də daha aydın görmək olar.

Qrafik 3. SOCAR-ın 1994-2023-cü illərdə ixrac etdiyi əmtəə məhsulları və onun strukturu, min ABŞ dolları ilə

Mənbə. Müəllif tərəfindən https://www.stat.gov.az saytından alınan məlumatlar əsasında MS Excel proqramında tərtib edilmişdir

Tərtib edilmiş 3-ü qrafikə uyğun olaraq, 1994-1996-cı illərdə Azərbaycanda ixracın həcmi aşağı səviyyədə idi. 2008-ci ildə 47756040,2 min ABŞ dollarına yüksəlmişdir. Bu, bütövlükdə

müstəqilliyin ilk illərində (1991-1993-cü illərdə) və "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra Azərbaycan Respublikasında ümumən əmtəə strukturunun 97%-i deməkdir. Ulu öndər H.Əliyevin 1994-cü il 20 aprel tarixli sərəncamı ilə ixracın həcmində artım müşahidə olundu. Nəticədə sonrakı illərdə ixracın artması neft sektoruna yönəldilmiş xarici investisiyalar hesabına baş verib. Sonrakı illərdə bu göstərici azalıb və qlobal maliyyə böhranı və COVID-19 pandemiyası fonunda dəyişkənliklə müşahidə olunub. 2023-cü ildə SOCAR-ın istehsal etdiyi məhsulların ixracı 2008-ci illə müqayisədə 33,1 faiz azalaraq 31 017 150,7 min ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da ixracın ümumi əmtəə strukturunun 91,5 faizini təşkil edib. Dinamik inkişaf edən Azərbaycan Respublikası müxtəlif növ neft məhsullarının ixracı hesabına ixracın məhsul strukturunu genişləndirmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının enerji sektorunun inkişafı bir neçə milli proqram, qərar və normativ aktları əsasında həyata keçirilir. Bu yanaşmalar bərpa olunan enerji mənbələrindən artan istifadəni dəstəkləmək üçün istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə enerji istehsalının istehsal potensialı təqribən 25350 MVt, külək enerjisinin potensialı isə 15 GVt-dır. Müqayisə üçün, deyə bilərik ki, günəş enerjisindən istifadə təxminən 8 GVt, biokütlə 900 MVt, geotermal 800 MVt və kiçik hidroenerji 650 MVt təşkil edir.

Əsas istiqamətlər Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statuslu Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyi tərəfindən işlənib hazırlanmış və təklif edilmişdir. Bu mexanizm sayəsində elektrik enerjisi müəssisələrində və qaz yataqlarında funksional istehsal fəaliyyətini həyata keçirən dövlət şirkətləri arasında koordinasiya üçün zəmin yaradılmışdır. İqtisadiyyatın enerji sektorunda enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi və təmiz enerji mənbələrinin (alternativ enerji mənbələrinin) tətbiqi istiqamətində davamlı işlər aparılır, faktiki irəliləyiş hədəfin 56%-ni təşkil edir. Qalan işlərdə qarşıya qoyulan tapşırıqların 36%-i üzrə qismən irəliləyiş var, digər 18%-i isə nəzərdə tutulan işlər yerinə yetirilmir. Enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinin (alternativ enerji mənbələri) tətbiqi səyləri ilə paralel olaraq ölkədə və xaricdə elektrik

enerjisi istehlakı proqnozları tərtib edilir. Bununla yanaşı, dövlət enerji şirkəti – "Azərenerji" ASC-nin işçi qrupu Azərbaycanın ixrac potensialını, yanacağın və elektrik enerjisinin istehsalı ilə bağlı digər xərcləri, gömrük rüsumlarını, elektrik enerjisinin ötürülməsi xərclərini və bazara daxil olmaq üçün digər xərcləri də qiymətləndirib. Bu amilləri nəzərə alaraq beynəlxalq təcrübə, ölkə iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri və digər aspektlər nəzərə alınmaqla "Energetika haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Son bir ildə sənayenin neft-qaz sektorunda məhsul istehsalı 1,9 faiz azalıb, qeyri-neft-qaz sektorunda isə 7,2 faiz artıb. Eyni zamanda, mədənçıxarma sənayesi sektorunda əmtəəlik neft hasilatı 5,4 faiz azalmış, əmtəəlik təbii qaz hasilatı 9,8 faiz artmışdır. 2014-cü ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar 2016-cı ilin dekabr ayında "Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən "Milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarının Strateji Yol Xəritələri" (bundan sonra "strateji yol xəritəsi" adlandırılacaq) təsdiq edilmişdir. Bu "strateji yol xəritəsi" respublika iqtisadiyyatının davamlı inkişafı, o cümlədən sosial təminatın keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində tərtib edilmişdir. Qlobal neft qiymətlərinin 2008-ci il səviyyəsinə qayıtmayacağı ilə bağlı proqnozları nəzərə alsaq, əsas məqsəd daxili investisiyaları "təşviq etmək", azad ticarət və açıq rəqabət şəraitini təmin etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarının inkişafı üçün kadr potensialının və digər sahələrin bacarıqlarını artırmaq, ölkənin hər tərəfindən (Böyük İpək Yolu) gələn ticarət yollarının kəsişməsindəki strateji cəhətdən əlverişli mövqeyindən yararlanmaq idi. Respublika iqtisadiyyatının 11 müxtəlif sektorunun hər biri üçün üç vaxt mərhələsinə bölünmüş, müvafiq hədəfləri olan 12 sənəddən ibarət "Yol xəritəsi" tərtib edilib: 2016-cı ildən 2020-ci ilədək – qısamüddətli; bu müddətdən sonra 2025-ci ilə qədər - ortamüddətli və 2025-ci təqvim ilindən - uzunmüddətli. Enerji Sektorunun Maliyyə İslahatlarının Planlaşdırılmasına Dəstək Layihəsi də 2016-cı ildə başlamışdır.[4] Bu layihəyə aşağıdakılar daxildir:

[4] http://www.unece.org/fileadmin/DAM/energy/se/pp/renew/Renewable_energy_report_201 7_web.pdf.

- elektrik enerjisinin təchizatı (istehsal, ötürülməsi və paylanması) üzrə faktiki xərclərin uçotu;

- elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylanması ilə bağlı istehlakçıların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tarif sistemlərinin yenidən işlənməsi;

- elektrik enerjisi tariflərinin istifadə olunan müxtəlif enerji mənbələrinə (günəş, külək, su və qaz) uyğunlaşdırılması yolu ilə istehlakçılar arasında daxili dəstək sistemlərində islahatların aparılması.

Bu gün elektrik enerjisi, ətraf mühitin mühafizəsi və digər sahələrdə tariflərin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq standartlara hüquqi uyğunsuzluqların aradan qaldırılması çox çətin məsələ olsa da, istehlakçılar üçün müəyyən edilmiş elektrik enerjisinin tarifi kifayət qədər aşağı səviyyədə saxlanılır. . Bu cür şərtlər obyektivdir və eyni zamanda, investorlarda iqtisadi maraq doğura bilməz. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün elektrik enerjisi istehsalının "yaşıl" enerji prinsipi üzrə şaxələndirilməsi və ekoloji cəhətdən təmiz generasiya güclərinin tətbiqi vəzifəsi aktualdır. Respublika hökuməti də elektrik enerjisi ixracının həcminin daha da artırılmasına böyük ümidlər bəsləyir. Bu, bərpa olunan enerji mənbələrinin (xüsusilə, hazırda Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən irəli sürülən külək enerjisi) tətbiqi, ixracyönümlü yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin gücləndirilməsi və elektrik enerjisi təchizatı sistemlərinin tikintisi ilə bağlı elmi və praktiki müddəalara uyğundur.

Araşdırmalara əsasən yanacaq-enerji kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən əsas amilləri təhlil edərək, Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sektorunun rəqabət qabiliyyətinə mahiyyətcə təsir edən üstünlük və zəif cəhətlərin müəyyən edilməsini (daha doğrusu, vurğulanmasını) zəruri hesab edirik.

Azərbaycan Respublikası yanacaq-enerji sektorunda mühüm üstünlüklərə malikdir:

- zəngin tarixi irs və təcrübə (neft hasilatı 19-cu əsrin sonlarından həyata keçirilir);

- təbii ehtiyatların mövcudluğu. BP-nin illik icmalına əsasən, ölkənin kəşf edilmiş və təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 7 milyard barel neft təşkil edir;

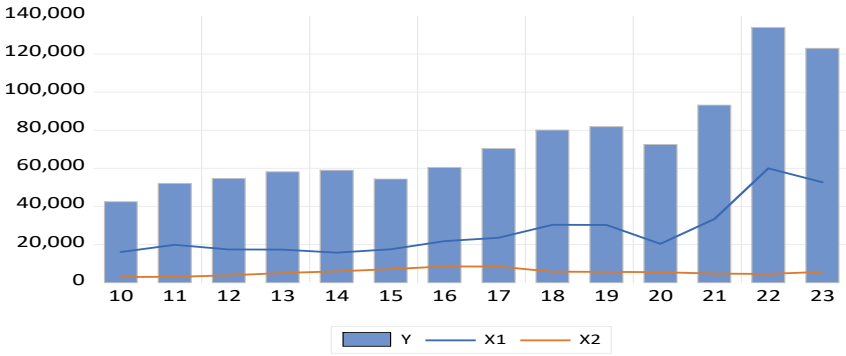
- Xəzər dənizinin sahil sahəsi 750 km-dir;
- sabit siyasi rejim;
- vətəndaşların gəlirlərinin artması;
- yüksək keyfiyyətli neft, əsas bazarlara yaxınlıq.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, neftin və nəticədə alınan neft məhsullarının keyfiyyəti birbaşa kimyəvi tərkibdən asılıdır. Beləliklə, xam neft üçün əsas keyfiyyət göstəriciləri sıxlıq, kükürdün miqdarı və fraksiya tərkibidir.

Neftin sıxlığı parafin karbohidrogenlərin və qatranların tərkibindən asılıdır. Neftin sıxlığını xarakterizə etmək üçün dərəcələrlə ölçülən nisbi sıxlıq (q/sm3) və Amerika Neft İnstitutunun sıxlığı (ingiliscə abbreviatura - API) göstəricilərindən istifadə olunur. Nisbi sıxlıq neftin kütləsinin eyni həcmdə olan suyun kütləsinə nisbətinə bərabərdir. API çəkisi = (141,5 / nisbi çəkisi - 131,5). Neftin sıxlığı nə qədər aşağı olarsa, bu xammalın emalı prosesi asanlaşır və neft məhsullarının keyfiyyəti bir o qədər yüksək olur.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan nefti nəzərə alsaq, neftin keyfiyyəti nəinki Rusiyanın "Ural" markalı neftdən, həm də Brent və Dubay brendlərindən daha yaxşıdır. Azərbaycan brendi olan "Azeri Light" neftinin yüksək keyfiyyətinə görə bu məhsullar Brent markalı neftdən baha satılır.

"Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksində investisiya layihələrinin təkmilləşdirilməsi mexanizminin əsas istiqamətləri" adlı dissertasiyasının üçüncü fəslində ÜDM ilə SOCAR-ın kommersiya məhsullarının ixracı, xam neft və təbii qaz istehsalına yönəldilmiş investisiyalar arasında korrelyasiya və reqressiya təhlili aparılıb və qiymətləndirilib. Hər iki göstəricinin təsiri altında ölkənin ÜDM-i kəskin şəkildə dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq, ilkin məlumatların statistikasına və Eviews-12 proqram paketindən istifadə etməklə qeydə alınan göstəricilərin korrelyasiya təhlilinə əsaslanaraq, SOCAR-ın əmtəə məhsullarının ixracı (X1), xam neft və qaz hasilatına investisiyalar (X2) və ÜDM (Y) asılı dəyişən kimi reqressiya təhlili aparılmış və aşağıdakı qrafik təsviri əldə edilmişdir.

Qrafik 4. SOCAR-ın kommersiya məhsullarının ixracı, xam neft və təbii qaz istehsalına yönəldilmiş investisiyalar və ölkədə ÜDM dinamikası, milyon manat

Mənbə. Müəllif tərəfindən https://www.stat.gov.az saytından alınan məlumatlar əsasında Eviews-12 proqramında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1.

ÜDM ilə SOCAR-ın kommersiya məhsullarının ixracı, xam neft və təbii qaz istehsalına yönəldilmiş investisiyalar arasında korrelyasiya və reqressiya təhlilinin nəticəsi

Dependent Variable: Y
Method: Least Squares
Date: 11/07/24 Time: 06:21
Sample: 2010 2023
Included observations: 14

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X1	1.906695	0.119769	15.91972	0.0000
X2	1.169538	0.967037	1.209404	0.2519
C	16390.73	6506.352	2.519188	0.0285

R-squared	0.958445	Mean dependent var	74026.96
Adjusted R-squared	0.950890	S.D. dependent var	26849.41
S.E. of regression	5950.059	Akaike info criterion	20.40760
Sum squared resid	3.89E+08	Schwarz criterion	20.54454
Log likelihood	-139.8532	Hannan-Quinn criter.	20.39492
F-statistic	126.8549	Durbin-Watson stat	1.051908
Prob(F-statistic)	0.000000		

Mənbə: Eviews-12 proqramı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 4-də təqdim olunan məlumatlardan istifadə edərək, nəticələri cədvəl 1-də əks olunan Eviews-12 proqram paketində reqressiya təhlili aparmışıq.

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən, bu halda reqressiya tənliyi aşağıdakı formaya malik olacaqdır.

Y = 1.90669495618*X1 + 1.16953842639*X2 + 16390.7269521

$$\mathbf{Y = 1,191x_1 + 1,169x_2 - 16390,73 \quad (3.3.1)}$$

(t) (15,92) (1,21) (-2,52) DW= $\mathbf{1,052}$, $\boldsymbol{R^2 = 0,951}$

Alınan nəticəyə əsasən izahedici dəyişənlər üçün əmsallar statistik əhəmiyyətlidir, çünki izahedici dəyişənlər üçün əmsallar onların standart xətasından azdır. Fişerin F testi = (126.8) > F_(tab.)=4.10 olduğundan, alınan reqressiya tənliyi əsasında qurulan model statistik əhəmiyyət kəsb edir. Modeldəki qalıqların avtokorrelyasiyasını yoxlamaq üçün 14 müşahidə üzrə 2 izahlı dəyişənə əsaslanan Darbon-Vatson statistik testlərindən istifadə etsək, Darbon-Vatson statistikasının kritik nöqtələri aşağıdakı kimidir.

$$d_l = 0{,}905 \leq \text{DW} = 1{,}052 < d_u = 1{,}551$$

Verilmiş formula əsasən səbəb faktorunun göstəriciləri arasında avtokorrelyasiyanın olması haqqında nəticə qeyri-müəyyən hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, modelin statistik əhəmiyyətinin qeyri-müəyyənliyini elastiklik əmsalı ilə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

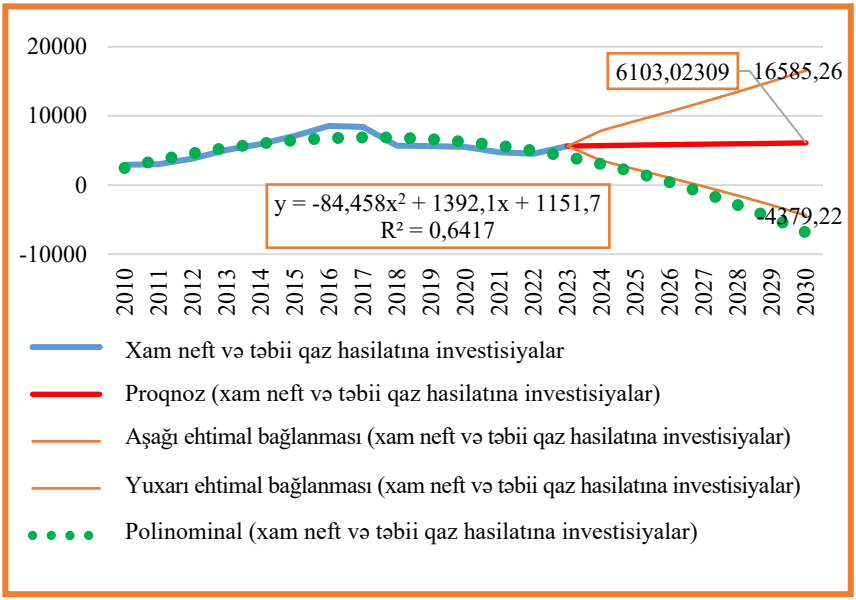
$$E_(SOCAR - \imath n\ kommersiya\ məhsullarının\ ixracının\ həcmi) = \frac{\alpha \times \overline{x_1}}{\bar{Y}} = \frac{1{,}191 \times\ 26873{,}6036}{74026{,}96} = 0{,}43236221$$

$$E_(Xam\ neft\ və\ təbii\ qaz\ istehsalına\ investisiya) = \frac{\alpha \times \overline{x_2}}{\bar{Y}} = \frac{1{,}169 \times\ 5469{,}22857}{74026{,}96} = 0{,}08636756$$

Göründüyü kimi, elastiklik əsasən SOCAR-ın kommersiya məhsullarının ixracında müşahidə olunub. Elastiklik əmsalına əsasən, Azərbaycanda SOCAR-ın əmtəə ixracının 1% artması ölkədə ÜDM-in 0,43% artmasına səbəb olur. Xam neft və qaz hasilatına investisiya qoyuluşunun 1% artması ölkədə ÜDM-in 0,086% artmasına səbəb olur.

MS Excel proqramında polinom modelindən istifadə etməklə xam neft və təbii qaz hasilatına investisiyaları proqnozlaşdırmaqla biz aşağıdakı nəticəni əldə edəcəyik.

Qrafik 5-də göstərildiyi kimi, 2030-cu ilə qədər xam neft və təbii qaz hasilatına investisiyaların 2023-cü illə müqayisədə orta hesabla cəmi 8,3% artacağı gözlənilir.

Qrafik 5. Xam neft və təbii qaz istehsalına yönəldilmiş investisiyaların proqnozlaşdırılması

Mənbə: MS Excel proqram paketi əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatçının fikrincə, investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün risklərin müəyyənləşdirilməsinə, təhlilinə və qiymətləndirilməsinə, habelə onların minimuma endirilməsi üçün tədbirlərin işlənib hazırlanmasına yönəlmiş davamlı prosesi təşkil etmək lazımdır. Bunların həyata keçirilməsi layihəyənin tətbiqindən müsbət nəticə əldə etməyə imkan verir. Multifaktorial risklərin qiymətləndirilməsi ən əhəmiyyətli risklərin ekspert və statistik qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin nəticələrinin risklərinin

qiymətləndirilməsi və çoxşaxəli iqtisadi modelləşdirilməsi ilkin parametrlərin korrelyasiya əmsalları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Qlobal miqyasda sənaye enerjisinin əsas problemi milli iqtisadiyyatların yüksək enerji intensivliyidir. Dünya birliyinin dövlət orqanlarının və hökumətlərinin əsas səyləri milli iqtisadiyyatların enerji tutumunun səviyyəsini azaltmaq üçün birləşdirilir.

Kapital tutumlu və yüksək inertial milli təsərrüfat kompleksi kimi, ölkələrin iqtisadi inkişafı prosesində yanacaq-enerji kompleksi iki əks keyfiyyətdə fəaliyyət göstərir: gücləndirici amil (və ya iqtisadi "mühərrik") və eyni zamanda, ölkənin iqtisadi artımının məhdudlaşdırıcı amili (və ya iqtisadi "ləngimə") kimi. Milli iqtisadiyyatların keyfiyyət dəyişiklikləri mərhələsində yanacaq-enerji kompleksi iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə, təsir edici dolayı regenerasiya hesabına bu müəssisələrin iqtisadi artımının real iqtisadi "lokomotivinə" çevrilə bilər.

Oxşar elmi və praktiki arqumentlərə əsaslanaraq, yanacaq-enerji kompleksinin milli iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə uğurlu fəaliyyəti davamlı və uzunmüddətli rifah üçün zəmin yaradır və bu kompleksi daimi və əsas büdcə vəsaiti mənbəyinə çevirir.

Etiraf etmək lazımdır ki, yanacaq-enerji kompleksinin funksional fəaliyyəti əvvəlki onilliklərin külli miqdarda investisiyaları ilə təmin edilmiş istehsal potensialının zəruri yenilənməsi və genişləndirilməsi rejimində aparılmalıdır. Eyni zamanda, tədqiqatçının fikrincə, yanacaq-enerji kompleksinin bütün sahələrinin əsas istehsal fondlarının yaş strukturunun, aşınma dərəcəsinin və texniki vəziyyətinin dəyişdirilməsi təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır. Burada, yanacaq-enerji kompleksinin sadalanan texniki göstəricilərinin və istehsal potensialının məhdud səviyyədə olması, investisiya resurslarından səmərəli istifadə probleminin həlli yanacaq-enerji sahələrində təkrar istehsal prosesinin normal gedişini təmin etmək üçün ön plana çıxır.

Araşdırmalarımız göstərir ki, investisiyaların maliyyə strukturunda ən mühüm məhdudlaşdırıcı amil ödənişlərin aparılmamasıdır. Hesablanmış vergilərin həcminin vergitutma bazasını üstələyə bildiyi konkret ölkədə tətbiq edilən vergi sistemi, bir tərəfdən, enerji istehlakçılarının ödəmə qabiliyyətinin aşağı səviyyəsi, digər tərəfdən, büdcəyə ödənilməməsi "örtmək" əsas istiqaməti tam maliyyə məbləği

“real pul” ödənildikdən sonra hesablanmış vergilər və eyni zamanda genişləndirilməsi və ya ən azı sadə təkrar istehsalın saxlanılması üçün zəruri olan yanacaq-enerji kompleksinin investisiya fəaliyyətini həyata keçirməkdir.

Qeyd edilir ki, qanunvericilik əsasında yanacaq-enerji sektoru müəssisələri nizamnamə kapitalına malikdirlər. Bu səbəbdən yeni infrastruktur layihələrinə investisiyalar layihənin maliyyələşdirilməsi şərtləri ilə, yəni eyni layihənin yaratdığı maliyyə axınları ilə təmin oluna bilər. Yanacaq-enerji kompleksinin hasilat sənayesi ilə bağlı qanunvericiliyə layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədləri üçün məqbul olan dəyişikliklər həm yer təkindən istifadənin lisenziyalı sisteminin, həm də Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi əsasında qurulan yer təkindən istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılmalıdır. Həmçinin, zəruri hallarda yer təkindən istifadə, investisiya fəaliyyəti və vergitutma ilə bağlı müvafiq qanunvericiliyə düzəlişlər etməklə layihələrin maliyyələşdirilməsində təşkilati “boşluqların” və “maneələrin” aradan qaldırılması lazımdır.

Qalıq yanacaq yataqlarının geoloji inkişafı üçün sərmayələrin, o cümlədən maraqlı ölkələrdən cəlb edilməsi üçün biznes imkanlarını perspektiv şəkildə genişləndirmək və borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi xərclərini azaltmaq üçün fikrimizcə yerin təkindən istifadə hüquqlarının girov qoyulmasına qanunvericiliklə icazə verilməsi məqsədəuyğundur. Bu cür qanunvericilik “addımı” istifadə hüquqlarının dövriyyəsi sisteminin formalaşmasında xüsusi hal kimi qəbul edilə bilər. Müəllifin hesab etdiyi digər stimullaşdırıcı üsul bu seqmentə qiymətli kağızlar bazarının atributlarını verməklə birja seqmentinin – yerin təkindən istifadə hüququ üçün lisenziyalar bazarının formalaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, mədənçıxarma sənayesinin xüsusiyyətlərini və iqtisadi münasibətləri nəzərə alaraq, bu bazar seqmentində yer təkinin mülkiyyətçisi tərəfindən yer təki sahələrinin müdafiə qabiliyyətinin və bu yerin təkindən istifadə hüquqlarının məhdudlaşdırılması məqsədəuyğundur. Belə ki, yer təkindən istifadə hüquqlarının qanunvericiliklə ötürülməsi dövlət vasitəsilə deyil, bilavasitə dövlətin nəzarətində olan sahibkarlıq subyektləri arasında həyata keçirilə bilər ki, bu da yer təkindən istifadə hüququna lisenziyanın likvidliyini kəskin şəkildə artırır.

Enerjiyə qənaət proqramları kimi iri investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi yerli investorların səmərəli dövlət dəstəyini tələb edir. Bunun icra mexanizmi inkişaf büdcəsinin prinsipləri və şərtləri əsasında fəaliyyət göstərən, inkişaf büdcəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşmış ixtisaslaşmış investisiya fondu ola bilər. Fondun maliyyə resursları yanacaq-enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün şirkətlər tərəfindən cəlb edilmiş borc vəsaitləri üçün girov kimi çıxış edə bilər. Fondun formalaşması üçün mənbələrdən biri hazırlanmaqda olan və inkişafa hazırlanan layihələrdə (məsələn, ortamüddətli layihələrdə) dövlətin neft mənfəətinin gələcək hissəsi ola bilər.

Elektrik enerjisi sənayesinə kapital qoyuluşlarının əsas hissəsinin maliyyə mənbəyi eyni vaxtda dövlət dəstəyi və borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə elektrik enerjisi tariflərində nəzərdə tutulmuş amortizasiya və müəssisələrin mənfəəti olaraq qalacaqdır. İndiki tarixi dövrə gəlincə, dəyişməyə obyektiv əsaslandırılmış ehtiyac var. Prioritetlər dövlət investisiya siyasəti investisiya vahidi üzrə daha yüksək gəlir təmin edən sahələrə, ilk növbədə aşağıdakı sahələrdə formalaşdırıla bilər:

- verilən enerjiyə tələbatın təmin edilməsi;
- yanacaq-enerji kompleksinin mineral-xammal bazasının təkrar istehsalı.

Yanacaq-enerji sənayesinin xammal bazası strukturunda çətin bərpa olunan ehtiyatların faizinin artması, enerji istehsalına investisiyalar (“enerji zəncirinin” bütün halqalarında enerji resurslarından istifadənin sırf nəzəri cəhətdən aşağı səmərəliliyi” ilkin enerji təchizatının artırılmasında) enerjidən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına qoyulan investisiyalarla müqayisədə daha az gəlir təmin edir. Bu səbəbdən, ilk növbədə, “enerji zəncirinin” bütün mərhələlərində enerjidən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına çalışmaq, enerjiyə qənaətə maliyyə töhfələri üçün stimul yaratmaq, bununla da digər amillər bərabər olduqda, enerji istehlakına olan tələbatı azaltmaq lazımdır. Burada həlli çətin olan əsas problem enerjiyə qənaət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinin təşkili üçün işlək mexanizmlərin olmaması kimi görünür. Dövlətin vəzifəsi yanacaq-enerji kompleksinin iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq emal sənayesinin uzunmüddətli texnika ilə yenidən təchiz edilməsinin maliyyələşdirilməsinin təşkili

şərtlərini genişləndirməkdən ibarət ola bilər. Bu, sənaye kooperasiyası, maşınqayırma və yanacaq-enerji sənayesinin inteqrasiyası şəklində mümkündür. Bu zaman yanacaq-enerji sahələrinin likvid məhsulları və ya işlənməyə hazırlanan yataqların dərinliklərindəki enerji ehtiyatları perspektivli tikinti və modernləşdirmə üçün cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin təminatı kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmiş və bu əsasda müvafiq tövsiyə və təkliflər hazırlanmışdır:

1. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar ilə iqtisadi artımı ifadə edən ÜDM arasında y = 12,573x – 130806 xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə olunmuş korrelyasiya mövcuddur. Bu əlaqəyə əsasən, investisiyaların artımı iqtisadiyyatın 1% artımı ÜDM-in 2,585%, neft-qaz sənayesinə investisiyanın 1% artması isə ÜDM-in 1,039% artmasına səbəb olur;

2. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın yanacaq-energetika kompleksində mühüm rol oynayan SOCAR-ın ixrac etdiyi əsas məhsullar xam neft və bitumlu süxurlardan əldə edilən neft məhsulları (47,91%) və təbii qazdır (40,35%). Ümumilikdə müəyyən edilib ki, SOCAR-ın ixrac etdiyi məhsullar ölkənin ixrac məhsullarının əmtəə strukturunun əsasını təşkil edir;

3. Eviews-12 tətbiqi proqram paketindən istifadə etməklə aparılan tədqiqat işində ÜDM ilə SOCAR-ın istehsal etdiyi kommersiya məhsullarının ixracı, xam neft və təbii qaz istehsalına yönəldilmiş investisiyalar arasında korrelyasiya və reqressiya təhlili aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, bu göstəricilər arasında Y = 1,191x_1+1,169x_2-16390,73 xətti reqressiya tənliyi ilə təyin olunan yüksək korrelyasiyadan ibarətdir;

4. Tədqiqat zamanı histoqramların normallıq meyarlarının modelin adekvatlığı yoxlanılmış, Durbin-Vatson kriteriyalarına uyğun olaraq qalıqların avtokorrelyasiyası yoxlanılmış, heteroksedastiklik testi keçirilmiş, modelin proqnozlaşdırıcı xarakteristikası yoxlanılmış və onun proqnozlaşdırma məqsədləri üçün istifadənin məqsədəuyğunluğu müəyyən edilmişdir.

5. Neft və təbii qaz hasilatına yönəldilmiş investisiyalar ilə zaman amili arasında proqnozlaşdırmanın trend modelinə əsasən y = -

84,458x2 + 1392,1x + 1151,7 polinom tipli reqressiya tənliyi qurulmuşdur. SOCAR-ın istehsal etdiyi məhsulların ixracının həcmi ilə zaman amili arasında proqnoz vermək üçün polinom tipli reqressiya tənliyi isə belədir: y = 379,29x2 - 3058,5x + 22314. Bu reqressiya tənliklərinə əsasən, SOCAR investisiyalarının həcminin olacağı gözlənilir. 2030-cu ilədək xam neft və təbii qaz hasilatında 6103,0 milyon manata çatdırılacaq, əmtəə məhsullarının ixracının həcmi isə müvafiq səviyyədə 71145,1 milyon man. olacaqdır.

6. Qlobal miqyasda enerji sektoru iqtisadiyyatın yüksək enerji intensivliyi və ətraf mühitə təsirlər kimi problemlərlə üzləşir ki, bu da enerji səmərəliliyinin artırılması və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi zərurətini vurğulayır. Bütövlükdə yanacaq-energetika kompleksi istehsal gücünün modernləşdirilməsi və investisiya imkanlarından asılı olaraq həm iqtisadiyyatın hərəkətvericisi, həm də məhdudlaşdırıcı rolunu oynayır.

7. Azərbaycanın yanacaq-energetika sektoruna xarici investisiyaların aşağı səviyyədə olması investisiya mühiti və ödəniş defoltları ilə bağlı narahatlıqları vurğulayır və vergi və qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri davamlılıq üçün vacib hesab edilir. Təklif olunan tədbirlərə vahid pəncərə tənzimləmə yanaşması, ixrac subsidiyalarının genişləndirilməsi və yer təkinin lisenziyalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi kimi təşəbbüslər vasitəsilə neft-qaz sektoruna sistemli dəstək daxildir.

8. Qanunvericilik və institusional islahatlara dair tövsiyələrə yer təkinin lisenziyaları üçün fond birjasının yaradılması, layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sektorun fəallığının artırılması və investisiyaların cəlb edilməsi üçün sənayenin maraqlı tərəfləri ilə dövlət qurumları arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi daxildir.

8. Tədqiqat ənənəvi qalıq yanacaqlardan bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid üçün əhəmiyyətli maneələri vurğulayır. Bunlara yüksək başlanğıc kapital tələbləri, texnologiyaya uyğunlaşma çətinlikləri və bərpa olunan enerji mənbələrinin genişmiqyaslı tətbiqi üçün qeyri-kafi infrastruktur daxildir. Bu maneələrə baxmayaraq, bərpa olunan enerji enerji intensivliyini və ətraf mühitə təsiri azaltmaq üçün kritik sahə kimi müəyyən edilmişdir.

9. Neft və qaz sektorunda investisiya strategiyalarının uyğunlaşdırılması üçün hökumətin effektiv müdaxiləsi çox vacibdir. Buraya həddindən artıq istehsal riskləri, ixrac logistikasında səmərəsizlik və dövlət və özəl maraqlı tərəflər arasında koordinasiya daxildir. Davamlı inkişafın açarı kimi nizamnamələr və komissiyalar vasitəsilə ardıcıl planlaşdırma və icranın təmin edilməsində hökumətin rolu vurğulanır.

10. Neft və qaz sənayesi Azərbaycanın əsas ixrac gəlir mənbəyi olaraq qalmasına baxmayaraq, tədqiqatlar əlavə dəyər yaradan neft-kimya məhsulları və alternativ enerji texnologiyaları üzrə diversifikasiyanın zəruriliyini vurğulayır. Bu strategiya ölkənin qlobal rəqabət qabiliyyətini artıracaq və neft qiymətlərindəki dəyişikliklər qarşısında iqtisadi zəifliyi azaldacaq.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi nəşrlərində öz əksini tapmışdır:

1. S.R.Muradova, R.Z.Kazimzadeh, R.A.Muradova, T.D.Vəliyeva. Synthesis of optimum linear control systems by excitation of synchronous machines // – North Cyprus: International Conference on Technical and Physical Problems of Power Engineering, 7-9 iyul 2011. – s. 87-90.

2. S.R.Muradova, K.S.Kərimov, F.Ə.Nəzəri. Sənaye siyasəti və sənaye sahələrinin inkişaf problemləri // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, №2, 2012. – s. 356-360.

3. S.R.Muradova, A.İ.Mirheydərova, F.Q.Dadaşova. К вопросу эффективности использования эксплуатационного фонда скважин нефтегазодобывающих предприятий // – Bakı: "Audit" jurnalı, № 2, 2012. – s. 22-26.

4. S.R.Muradova. Экономическая сущность инвестиций и инвестиционных проектов в условиях рыночной экономики // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, № 4, 2013. – s. 203-207.

5. S.R.Muradova. Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində investisiya siyasətinin inkişafında xarici investisiyaların rolu // – Bakı: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan 2020: neft-qaz sənayesinin inkişaf

perspektivləri” adlı elmi-praktiki konfrans materialları, 2013. – s. 208-211.

6. S.R.Muradova. İnvestisiya resurslarından səmərəli istifadə mexanizmləri və onun tənzimlənməsi // – Bakı: AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, № 3, 2014. – s. 144-147.

7. S.R.Muradova. İnvestisiya layihə göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və onların risk faktoru ilə əlaqəsi // – Bakı: AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, № 4, 2014. – s. 19-23.

8. S.R.Muradova, E.H.Məmmədova. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi metodları // – Bakı: “Audit” jurnalı, № 4, 2015. – s. 61-65.

9. S.R.Muradova. Sənayedə biznes fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi // – Sumqayıt: “Azərbaycan və Türkiyənin İqtisadi Əməkdaşlığının strateji istiqamətləri”, beynəlxalq elmi konfrans, 26-27 may 2022. – s. 185-188.

10. S.R.Muradova. Реализация инвестиционного климата и использование инвестиций в Азербайджанской Республике // – Москва: “Экономика и предпринимательство”, № 6 (155), 2023. – s. 149-153.

11. Sona Muradova, Vilayat Ismayilov, Ganimat Safarov, Sabina Sadigova, Zaur Asadov. Technology of production and primary processing of milk in farm conditions // – Ukraine: “Scientific Horizons”, № 26 (10), 2023. – s. 138-149.

12. S.R.Muradova, M.M.Səməndərov. Анализ направлений повышения конкурентоспобности ТЭК-а на рынке энергетических ресурсов // – Bakı: “İqtisadiyyatın idarə edilməsinin müasir problemləri və perspektivləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, 23-24 noyabr 2023. – s. 165-174.

13. S.R.Muradova. Инновационные стратегии экономической оценки инвестиционных проектов в ТЭК // – Москва: Сборник научных трудов по материалам VIII международной научно-практической конференции "Мировая глобализация: фундаментальные и прикладные аспекты", 30 сентября 2024 г. – с. 77-82.

Dissertasi işinin müdafiəsi 30 yanvar 2025-ci il tarixində saat 16^{00}-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.46 Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin rəsmi internet saytında (www.aku.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 dekabr 2024-cü ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.12.2024

Kağızın formatı: 60x84

Həcm: 46321 işarə

Tiraj: 30 ədəd